

Teologická reflexia bioetiky

Lubomír Batka

(Etika a bioetika vo vede a vzdelávaní, MZ ZV SR, 15. decembra 2006)

Dnes žasneme nad vývojom vedeckého diskurzu, ktorý vyvolal rozvoj biotechnológií. Rýchlo sa totiž ukázalo, že nové oblasti výskumu otvárajú celý rad možností pre budúcnosť ale aj množstvo problémov v oblasti etiky. Vedci, politici, teoretici reagujú na nové podnety, uvedomujeme si však, že sa neraz dostávame k starým otázkam. V dejinách doposiaľ neslýchané reprodukčné technológie a diagnostické možnosti prispeli k zmene nazerania na počatie a zmenili vnímanie rodičovstva nielen na individuálnej, ale aj na spoločenskej úrovni. Zároveň však ožili aj zásadné otázky o tom, čo presne možno považovať za počiatok života, na akom základe stojí koncept ľudských práv, ba dokonca, čo je podstatou človeka. Ukazuje sa, že bioetické dilemy sú nerozlučne späté s otázkou o „ľudskej prirodzenosti“. Podľa toho, ako chápeme ľudskú prirodzenosť môžeme definovať filozofický, či právny pojem „osoby“. Z definície „osoby“ sa odvodzuje potom aj dôležitá etická hodnota „ľudskej dôstojnosti“¹.

Biotechnológie dali vznik bioetike a bioetika vytvorila úžasný priestor na interdisciplinárny dialóg – táto konferencia samotná je toho najlepším príkladom. Ak sa ešte pred pár rokmi zdalo, že veda sa rozbila na tisícky fragmentov, ktoré nijako nesúvisia, tak sa teraz mnohé vedné disciplíny stretávajú okolo jedného veľkého puzzle, a pýtajú sa, či dokážu poskladať komplexný trojdimenzionálny obraz človeka. Pýtame sa, či to bude ten obraz, ktorý poznáme. Je možné, že to bude *nový obraz človeka*, na aký sme boli zvyknutí doteraz. Niektorí by možno chceli z tejto kakofónie hlasov vytvoriť *obraz nového človeka*. To, čo ľudské snaženie napokon dosiahne je ťažko teraz predpovedať. Len si uvedomujeme razanciu, s akou sa vývoj uberá dopredu. Nečaká ani na etiku, a tá je akoby vždy o jeden krok späť. Nové trendy ukazujú jedno celkom jasne: čisto analytický prístup nevystačí. Možnosti pred nami sú príliš lákavé na to, aby sme si mohli dovoliť redukcionizmus analytických vied. Komplexnosť bio-

¹ Klasický príklad ponúka práve Immanuel Kant, ktorý pripisuje dôstojnosť „rozumnej bytosti“. V „ríšii účelov“ má totiž všetko buď „cenu“, alebo „dôstojnosť“. Ak niečo má „cenu“, tak táto môže byť nahradená niečím iným ako ekvivalentom. Dôstojnosť ale nemôže byť nahradená ničím iným, „vytvára podmienku, za ktorej jedinej môže byť niečo účelom samým o sebe, nemá hodnotu, ktorá je iba relatívna, teda cenu, ale vnútornú hodnotu“ KANT, I. : Základy metafyziky mravov, 2004, s. 63. Na tomto základe stojí tretia formulácia kategorického imperatívu, konať tak, aby som v mojej osobe, ako aj v osobe každého druhého používal ľudstvo vždy ako účel a nikdy nie iba ako prostriedok. Ibid, s. 57. Ku všeobecnému zhrnutiu Kantovej antropológie pozri: MACO, J. : Kant a (jeho) antropológia, 2005, s. 91 – 103.

vedy si vyžaduje syntetický prístup, a tu vzniká priestor na interpretácie. Presnejšie, na zápas interpretácií.

I. Základ problému

Diskusia, ktorá práve prebieha sa vedie okolo problému, odkedy sa pri vývoji ľudského života dá hovoriť o človeku? Ešte presnejšie, o človeku, ktorý si zasluhuje zvláštnu ochranu?

Praktický problém spočíva v tom, ako sklbiť protikladné etické pozície s praktikami, ktoré prebiehajú v spoločnosti. Všeobecný súhlas sa dosiahol pri východisku, že ľudia nesmú byť pre výskum a terapeutické ciele usmrtení – nech by boli akokoľvek vznešené. Tiež je jasné, že ľudský život stojí pod zvláštnou ochranou zákona. No je tiež faktom, že v zvláštnych prípadoch (IVF, interrupcia, sebaobrana, obranná vojna) je ochrana života vnímaná z určitými výhradami. Ak by sa namietalo, že embryonálny výskum predstavuje niečo kvalitatívne iné, napriek tomu je zrejmé, že debata o bezpodmienečnom zachovávaní života nemôže stáť v priestore absolútne. Všeobecne sa dajú popísať tri pozície:

1. Požiadavka bezpodmienečnej ochrany embrya

Argumenty, ktoré vychádzajú z tejto pozície hovoria, že pri založení definície osoby na myslení, cítení bolesti, sebauvedomení a pod., je možné pod ochranu zahrnúť napr. šimpanzy. Pritom ale celý rad ľudských štádií nie. Taktiež nie je presvedčivo doložené, prečo by práve tieto aspekty mali tvoriť nejakú eticky relevantnú „deliacu čiaru“.

Vychádza sa tu z určitého metafyzického, či ontologického základu. Táto argumentácia sa zameriava na „podstatu človeka“ a „bytie“ samotné, ktoré považuje za hodnotu z vyšším ontologickým stupňom. Spolu s týmto argumentom je spojený aj postoj, že človek nemôže existovať bez tela – a teda ľudská živá bytosť ako taká je navonok korporeálna a jedna. Embryo teda nemôže byť len zhlukom ľudských buniek – akousi materiálou na manipulovanie podľa svojvôle.

V tomto kontexte je veľmi silný etický argument založený na *kategorickom imperatíve* I. Kanta, ktorý vníma „rozumnú prirodzenosť“ (vernünftige Natur) ako cieľ sám o sebe a nie inými inštrumentalizovateľný prostriedok.

Taktiež argument *aktívnej „potenciality“* protirečí manipulácii s embryami, keďže po splynutí chromozómov je už v zárodku daná schopnosť uskutočniť v sebe obsiahnutú cieľovú podobu. S týmto sa spája aj argument *„kontinuity“*. Tu sa poukazuje na plynulý, na seba nadväzujúci a neprerušovaný rozvoj od počiatku ku konečnej podobe človeka po narodenie, resp. až po smrť a teda nie je možné stanovovať iné časové momenty na to, kedy sa človek stane

človekom. Zdôrazňuje sa, že z pohľadu genetiky je embryo človekom. Z embrya sa narodí človek a nič iné. Platí tu téza: *Embryo sa vyvíja ako človek a nie: embryo sa vyvíja na človeka*. Z toho vyplýva kritický postoj voči využívaniu embryí na výskum a ich kmeňových buniek na liečenie. Naproti tomu sa zdôrazňuje, že ide o individuálnu identitu medzi tým, čo bolo v jednej bunke a tým, čo má buniek tisíce – medzi ranným embryom a dospelým jedincom.

2. Pozícia primeraného stupňa ochrany embrya

Aj tu sa vychádza z pozície potrebnej ochrany, ale odstupňovane s prihliadnutím na kontext embrya: uvádza sa napríklad moment nidácie, rozvoj nervovej sústavy, alebo iné kritériá. Neraz sa poukazuje na to, že splynutie vajíčka a spermie je komplikovanejší proces ako sa myslelo, a argument nutnej ochrany od „počatia“ sa premieňa na vágny koncept. Niektorí vedci poukazujú na to, že uhniezdenie embrya predstavuje predsa len dôležitý zlom vo vývoji človeka, keďže sa vylučujú dvojčičky a embryo sa stáva naozajstnou individualitou.

Dôležitým a neraz podceňovaným faktom v procese riešenia etickej dilemy je kontext matky, ako nevyhnutného prostredia na normálny vývoj plodu. O človeku možno hovoriť len tam, kde existujú vonkajšie možnosti prijatia a donosenia plodu. Taktiež sa argumentuje, že pri debate o morálnom statuse embryí sa neberie do úvahy konflikt záujmov matky a embrya.

Samozrejme, že aj tu sa nerieši eticky problematický postup tvorenia nových embryí. Zato pri otázke využitia prebytočných embryí, ktoré už sú vytvorené je možné uvažovať o ich využití na výskum a získavanie nových medicínskych poznatkov. Tento prístup zvažuje povinnosť liečiť a pomáhať mierniť utrpenie zoči - voči povinnosti na ochranu života embrya.

3. Prístup, ktorý schvaľuje neohraničený výskum

No tento postoj je zatiaľ ojedinelý. Môže vychádzať z utilitaristických pozícií. Zástancovia „čiasťového“, alebo žiadneho morálneho statusu embrya sa zameriavajú na definíciu osoby na základe určitých zistiteľných schopností ako konštitutívnych znakov osoby: myslenie, cítenie bolesti, sebauvedomenie, etc. Keďže embryo nepocituje bolesť, nepatrí k tým stranám, ktoré treba brať pri etickom zvažovaní do úvahy. Podobne by to bolo pri argumente o schopnosti mať a zastávať vlastné záujmy, už ani nehovoriac o myslení, sebauvedomení, či komunikácii.

Podľa zástancov tejto teórie nie je nutné odvodzovať od faktu biologickej príslušnosti nejakej práva, či ľudskej dôstojnosti a ani statusu osoby. Peter Singer, tu dokonca hovorí o určitom druhu „spiecizmu“. Preto sa zdá nerozumným (neetickým) nevyužiť „prebytočné“ embryá, ktoré by aj tak nemali šancu na prežitie pre blaho žijúcich.

II. Úloha teológie v bioetickom diskurze

Úlohu teológie vnímam v bioetickej debatae dvojako:

1. Prorocká úloha teológie: tu sa nemyslí nejaké hádanie budúcnosti. (Žiaľ, neraz sa teológia nezdrží katastrofických scenárov, ako sa to prejavuje v prirovnaniach biotechnológií k „pandorinej skrinke“). Myslím tu na biblické chápanie úradu proroka, ktorý bez ohľadu na majoritnú mienku spoločnosti dokáže upozorňovať na iné súvislosti a iné perspektívy ako väčšina počuje, či chce počuť.

Dá sa povedať, že teológia v bioetickej debatae zastáva skôr konzervatívne pozície. Vyplýva to z podstaty vecí – ako som už spomenul hore. Nedá sa povedať, že by teológia bola, resp. chcela byť proti vede, pokroku a pozitívnym veciam. No dôležitou časťou kresťanskej teológie je aj učenie o hriechu. Pod hriechom sa nemyslia v prvom rade morálne poklesky, ako sa to často ľudovo chápe („kto spí nehreší“, „stojí mi to za ten hriech“), hoci v niektorých prípadoch je tu prienik medzi tým, čo je hriech a čo je nemorálne. Hriech ako relacónálna kategória vyjadruje niečo podstatné o ľudskej existencii, ako sa ona javí tvorí a prejavuje nikdy nie sama o sebe, ale vo vzťahoch. Teológia hovorí o hriechu ako o „zakrivenosti človeka do seba“, ktorá aktívne vytrháva konanie, zmysľovanie i rozhodovanie zo vzťahov k iným subjektom a orientuje ho egocentricky na seba. Konkrétne to znamená, že opatrná pozícia teológie poukazuje na nespravodlivosť a zneužitie, ktoré sa môže skrývať aj za tými najhumánnejšími úmyslami. (Pozrime sa len, ako bohatý prvý svet chce liečiť chorých pomocou drahých embryonálnych kmeňových buniek, ale dodnes nedokázal zničiť choroby ako malária, či lepra vo svete.) Prorocký hlas teológie nie je teda prejavom mizantropizmu, ale skôr realistického pohľadu na človeka a svet v tom, že v prebiehajúcim výskume ide o ideály, humanitu, pokrok, slobodu etc., ale aj o zápas veľmocí a preteky za poznaním, ktoré sa dá speňažiť, či využiť na vojenské účely. Takisto má podľa mňa prorocký úrad teológie spočívať v tom, že upozorňuje aj na iné motívy v konaní človeka akými sú napr. osobná sláva alebo bezohľadná zvedavosť pri vedcoch, neetické postupy inštitúcií pri výskume, mediálne účelové skresľovanie pri prezentovaní výsledkov, či neférové a účelové informovanie, či dezinformovanie zo strany politikov. V neposlednom rade sa teológia venuje úvahám o silnejúcom rozdiel medzi prvým a tretím svetom, nespravodlivých štruktúrach v geopolitickom kontexte, hrozbe inštrumentalizácie ženy (Ako totiž pokryjeme očakávaný dopyt po vajíčkach, keď sa ukáže, že embryonálne kmeňové bunky sú využiteľné?) Teológia má za úlohu upozorňovať aj na

realitu „klamstva“, či „polopravdy“, nebezpečenstvo egoistického zrieknutia sa vzťahov k iným ľuďom a upadnutie do ošial'u nemej nekomunikatívnosti voči iným².

Samozrejme, že je nanajvýš dôležité akým spôsobom sa teológia zhostí tejto úlohy. Tu má teológia zodpovednosť voči veci samotnej a musí sa takisto kriticky pýtať, do akej miery spĺňa svoj úrad a zároveň nie je inštrumentalizovanou mocou v záujme niektorých ľudí. Teológia napomína teda aj k zodpovednosti za hľadanie alternatív.

2. Úrad lásky: Teologická reflexia biotechnológií sa neobíde bez zlatého pravidla v etike: „Čo chceš, aby robili tebe, rob aj ty iným“. Ak má teológia zostať teológiou, tak musí upriamovať pohľad aj na iné roviny vzťahov medzi ľuďmi, ako ekonomické, politické, či sociálne. Je jasné, že kategória „lásky“ je mnohoznačným pojmom, ale napriek všetkému ju môžeme vyjadriť vo forme zlatého pravidla. Z tejto pozície vyplýva mnoho konkrétnych foriem života: zodpovednosť, solidarita so slabými, a stojacimi na periférii záujmu, služba tam, kde už niet čo čakať, čo do profitu, slávy, uznania. Nech by akokoľvek boli spochybnené premisy na ktorých stojí teológia tento etický postoj má svoje miesto v diskurze k bioetickým problémom. Tu by sme mohli na ilustráciu uviesť, že teológii nie sú cudzie také pojmy ako napríklad „osoba“ (v kristológii, v učení o Trojici). Často sa namieta, že dnes už neplatia univerzálne kategórie, ktoré vychádzajú z predpokladu prirodzenosti. No aspekt „individuality“ a „osoby“ je definovaný na základe komunikatívnych vzťahov. V nich sú partnermi tí, ktorí oslovujú a tí, ktorí sú oslovovaní. V moci slova, ktoré sa orientuje na konkrétnu kontingentú entitu sa konštituuje každá jedna „osoba“. V tomto zmysle je „dôstojnosť osoby“ pririeknutá zvonku, a súčasne nie je pozbavená materiálneho ukotvenia v zhľuku buniek zvaných embryo. Ak dokážeme v tomto zmysle hovoriť o „osobe“ tak sa približujeme napríklad k tretej formulácii kategorického imperatívu Immanuela Kanta. Kant tu hovorí, že všetky rozumné bytosti podliehajú zákonu, „že ani jedna z nich nikdy nemá ani sama so sebou, ani s nijakou inou zaobchádzať iba ako s prostriedkom, ale vždy zároveň ako s účelom samým o sebe.“³ Tento postoj znamená, že je aj pre teológiu nanajvýš relevantné zaoberať sa otázkami morálneho štatusu embrya.

² Teologicky vyjadrené chápaním hriechu ako „zakrivenosti do seba“ („incurvatio in se ipsum“) v telesných i duchovných potrebách človeka.

³ KANT, I. : *ibid*, s. 62. Martin Muránsky poukazuje na to, že Kantov kategorický imperatív vedie človeka k pochopeniu, že pravú blaženosť v živote človek nájde „iba vtedy, ak sa mu podarí uvidieť iného človeka v tej istej vážnosti, ktorú pripisuje sebe. Vzťah k sebe samému je vždy podmienený vzťahom k inému človeku.“ MURÁNSKY, M. : *Spravodlivosť a otázka šťastia v Kantovej morálnej filozofii*, 2005, s. 67.

III. Záver

Nemyslím si, že je nutné hovoriť v biotechnológiach o „slipery slope“ – šikmej ploche, na ktorú sa vydávame, alebo o „pandorinej skrinke“, ktorú otvárame. Je jasné, že nové poznatky a prax s nimi spojená prinášajú nové problémy. (Napríklad, ako pokryjeme enormný nedostatok vajíčok v prípade, že sa ukáže, že embryonálne bunky sú využiteľné na terapeutické účely.) Zároveň však realita ukazuje, že odstupňovaná ochrana nevedie k „spotrebnej kultúre“, inštrumentalizácii ľudského života“, „morálke vytlačania“ a pod, ale naopak vedie k senzibilite k citlivým otázkam o ochrane života.

Postoj teológie by sa možno lepšie dal vyjadriť obrazom, ktorý uviedol jeden anglický vedec: predstavme si ostrov v oceáne, s vysokými útesmi, na ktorom hrajú chlapci futbal. Ako sa im bude hrať, s vedomím, že ak kopnú prisilno, lopta je stratená. Ak by však dookola mali postavený múr, zvonku by sa to mohlo zdať ako limitácia. No tí chlapci by zrazu získali celkom nový priestor na hru, a celá hra by nabrala na intenzite a efektívite. Hľadať etické odpovede na nové otázky nie je žiadnom prípade limitujúca záležitosť, práve naopak. Konkrétne to znamená, že v každom prípade je nutné, aby existovala inštitúcia, ktorá má prehľad a dohľad nad tým, čo sa deje vo výskumných inštitúciách krajiny. V každom prípade by mali byť rešpektované práva na „informovaný súhlas“ darcov pohlavných buniek, či prijímateľov liekov založených na báze embryonálnych kmeňových buniek. V prípade problematických techník je nutné hľadať nové spôsoby, ktoré sú eticky neutrálne a to aj keby boli finančne nákladnejšie. Princíp blaženosti je z racionálneho hľadiska dôležitý cieľ etického konania, ale cesty k jeho dosiahnutiu nevedú nutne cez čisto utilitaristické postupy. Symbolický význam ochrany ľudského života je dôležitý pre spoločnosť. Život sa nesmie stať komoditou na využívanie inými.

Mgr. Ľubomír Batka, PhD

Evanjelická bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského

Bartókova 8

811 02 Bratislava 1

Recenzovali (peer reviewed by): Doc. ThDr. Peter Gažík; ThDr. Monika Zaviš, PhD